

ІСТОРІЯ

О.Б. Бубенок

ПРОТОБОЛГАРИ І САРМАТО-АЛАНИ НАПРИКІНЦІ V–VII ст.

У VI–VII ст. у степах Східної Європи провідна роль належала племінним об'єднанням протоболгар, хоча у другій половині VI ст. протоболгарське об'єднання утигурів потрапило в залежність від тюркютів, а кутригури стали васалами аварів. Приблизно в 630–660 рр. намітилося політичне піднесення протоболгар – у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія. Історія протоболгар уже не одне десятиліття стала предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Проте у даному напрямі досліджень ще існує багато білих плям. Серед них, насамперед, проблема походження протоболгар і участь у їхньому етногенезі племен сармато-аланського походження.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про болгар відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоанн Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав болгар на допомогу для боротьби з остготами [Генинг, Халиков 1964, 101; Кляшторный, Султанов 2000, 135]. Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що болгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про болгар ідеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. За цією інформацією, у 149–127 рр. до н. е. болгарі, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вторглися на територію Вірменії [Моисей Хоренский 1858, 81, 87]. Крім цього, відомості про болгар містяться в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там ідеться про події напередодні 230 р. н. е., і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються болгарі (*vulgares*) [Сиротенко 1961, 17; Кляшторный, Султанов 2000, 134]. Проте слід зважити на те, що відомості про перебування болгар у Східній Європі в догунські часи

мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили словом *болгари* назву якогось іншого народу.

Як відзначає готський історик Йордан, після смерті Аттили у другій половині V ст. гуни рушили на схід та оселилися у степах Причорномор'я [Йордан 1960, 118–120]. Йордан писав, що вже в середині VI ст. у причорноморських степах мешкали болгарі [Йордан 1960, 37]. З того часу багато авторів починають плутати гунів з болгарами, а це наштовхує на думку, що під назвою *гуни* могли бути відомі у багатьох випадках болгарі. Після Йордана етнонім *болгари* тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни *кутригури* та *утигури*. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід – кутригури [Прокопій 1959, 385–388, 434–438, 467; Агафій 1953, 73, 88–89, 147–149]. Виходячи з того, що ці назви вживалися замість етнічного терміна *болгари*, логічно пов'язати зазначені племінні об'єднання з болгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії [Артамонов 1962, 160–169; Гадло 1979, 95–113; Новосельцев 1990, 73–75].

Походження протоболгар ще й досі становить наукову проблему. На думку одних дослідників, болгарські племена являли собою тюркомовну єдність, яка з самого початку входила до складу гунської орди [Marquart 1903; Златарски 1994; Ашмарин 1902; Pritsak 1955; 1981]. С.Г. Кляшторний, як і деякі сучасні дослідники, вважає протоболгар нащадками огузів, які прийшли до Східної Європи із Центральної Азії наприкінці V ст. [Кляшторный, Султанов 2000, 134–139]. Інші бачили в болгарях тюркизованих гунами угрів [Артамонов 1962; Генінг, Халиков 1964; Новосельцев 1990]. Проте ще кілька десятиріч тому

вчені звернули увагу на те, що у степах Східної Європи мав залишатися й третій елемент – іранський. На підставі повідомлень письмових джерел про перебування болгар у степах Східної Європи в догунські часи О.П. Смирнов, В.Т. Сиротенко та інші дослідники стали стверджувати, що протоболгари мешкали у степах Східної Європи ще за кілька століть до того, як там оселилися гуни. Це дозволило згаданим науковцям віднести протоболгар до сармато-аланських племен. На думку цих дослідників, унаслідок просування тюркомовних племен іраномовні протоболгари були поступово тюркизовані. На підтвердження цього О.П. Смирнов надав археологічний матеріал, з якого було з'ясовано, що ранньосередньовічна культура степів Східної Європи багато чого успадкувала від попередньої сарматської [Смирнов 1948, 17; Смирнов 1957, 6; Сиротенко 1961, 41].

Поширеною є думка, згідно з якою на рубежі нової ери протоболгари мешкали у частині Центральної Азії, розташованій у безпосередній близькості від населеної іраномовними народами Середньої Азії. Цей фактор міг сприяти встановленню контактів між протоболгарами й іранцями. Вважають, що у перші століття нової ери тюркомовне населення у складі гунської конфедерації могло просунути через степи Середньої Азії та Казахстану до Східної Європи. А це не виключало асиміляції місцевих іраномовних племен. У IV–VII ст. до здобуття своєї державності на берегах Дунаю та Волги протоболгари мешкали у степах Північного Кавказу та Причорномор'я. Цілком вірогідно, що на цих землях мав зберегтися масив іраномовного сармато-аланського населення. Ймовірно, що між протоболгарами та іраномовними етносами мусили встановитися взаємовідносини, які б мали характер не тільки культурних контактів [Каховський 1965, 170–288; Андреев 1975, 91–113].

Виходячи з того, що протоболгари-угири проживали в Східному Приазов'ї, можна припустити наявність контактів між ними та західнокавказькими аланамі-асами. У зв'язку з цим доцільно згадати написану в XIII ст. “Хроніку” Шимона Кезаї. Там ідеться про мандри предків угорців біля берегів Меотиди (Азовського

моря. – О.Б.). Угорський історик повідомляє: коли угорці досягли Меотиди, вони напали на Беляра (Булгара. – О.Б.), у якого викрали жінок та дітей, серед яких було дві доньки аланського князя Дула. В майбутньому вони стали дружинами ватажків угорців Хунора та Магора [Nady 1927, 164].

Дослідники давно звернули увагу на те, що серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище *Дулатæ* [Абаев 1963, 521]. Родове ім'я *Дуло* згадане в “Іменнику болгарських ханів” [Кулаковский 1996, 323–333; Куник 1878, 118–161]. О.В. Гадло висловив припущення, згідно з яким рід Дуло “міг мати коріння в місцевому західнокавказькому середовищі” або “міг бути пов'язаний з одним із підрозділів сусідніх оногурам-булгарам аланів” [Гадло 1979, 117]. Проте на думку деяких дослідників, існував зв'язок між об'єднанням *Дуло (Дулу)*, яке відіграло помітну роль у Західно-Тюркському каганаті [Каховський 1965, 277] і харизматичним кланом *Дуло*, з якого походив болгарський хан Кубрат та його нащадки [Артамонов 1962, 117; Каховський 1965, 277].

За даними Феофана, у другій половині VII ст. після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася на п'ять (?) частин. Дві групи болгар залишилися у Приазов'ї, решта вирушила на захід, де заселила землі на Дунаї та у Північній Італії [Феофан 1890, 262]. Наявність же чотирьох племен у Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує “Вірменська географія”, де згадано такі племена: *куні-булгар, дучі-булгар, огхондор-балкар-прибульці, чдаг-болкари*. Усі вони мешкали на північ від Кубані [Патканов 1883, 29]. Є підстави бачити в них нащадків утигурів, а можливо, й кутригурів. Згодом частина з них увійшла до складу Хозарської держави. Ймовірно, що саме з цієї території походили волзькі болгарі. Саме сусідство кавказьких аланів могло сприяти зміцненню зв'язків між цими етнічними спільнотами.

В “Іменнику болгарських ханів” згадується ім'я засновника Дунайської Болгарії хана Аспаруха, сина Кубрата [Куник 1879, 128–129; Кулаковский 1913, 376]. На думку О.В. Гадло, цей антропонім має ірансько-кавказьке походження [Гадло

1979, 117]. Дослідники в імені *Аспарух* схильні бачити термін іранського походження *Aspa-ruk*, що має означати “світлий кінь”, або “той, хто володіє світлими кіньми” [Куник 1879, 139; Трубачев 1967, 36–37; Добродомов 1989, 20]. У свій час А. Куник висловив припущення, що в імені болгарського хана *Гостунь* можна також бачити запозичений тюрками-болгарами іранський антропонім. Підставою для цього стала назва роду цього хана – *Ермі*, яка знаходить аналоги в назві племені *Герміхіони*, які, за даними Феофана, проживали на схід від Танаїса і персів та мали назву *Керміхіони* [Куник 1879, 132]. Крім цього, увагу О.В. Гадло привернув попередник Аспаруха, якого звали Кубрат. В “Іменнику...” його ім’я мало вигляд *Курт* [Кулаковский 1913, 376]. За О.В. Гадло, цей антропонім має також іранське походження, бо в осетинській мові слово *курд* вживається для позначення коваля [Гадло 1979, 117]. Проте остання етимологія сумнівна через те, що дане ім’я було зафіксоване в документі, переписаному аж у XV ст. О.М. Трубачов також вважає словом пізнього іранського походження в сучасній болгарській мові термін *стопан(ин)*, який, на його думку, походить від іранського *asta-pan* – “захисник, покровитель дому” [Трубачев 1967, 37].

Крім того, сучасний болгарський дослідник П. Добрев звернув увагу на пасаж, що міститься в “Іменнику болгарських ханів”: “Сей княз измени род Дулов рекше Вихтун”. Аналоги з деяких іранських мов дозволили болгарському досліднику зробити висновок, згідно з яким терміни *Вихтун* та *Дуло* мають східноіранське походження і являють собою еквіваленти, що означають “керуючий, наділений владою” [Добрев 1997, 150–151]. П. Добрев, вважаючи, що в етногенезі протоболгар активну участь узяли сармато-алани, намагається довести, що імена болгарських ханів і давньоболгарська титулатура легко пояснюються із західноіранських та памирських мов [Добрев 1997, 147–167]. Проте виникає питання: чому не були використані дані з уже досліджених мертвих согдійської та хорезмійської мов, а також із сучасних осетинської та ягнобської, котрі, як мови сарматів та аланів, відносяться до північно-східної підгрупи іранської групи

індоєвропейської мовної сім’ї? У своїх історико-лінгвістичних пошуках П. Добрев звертався навіть до такого сумнівного з історичної точки зору твору “Шан кизи дасти” (Сказання про дочку Шана), недостовірність якого зумів довести О. Прицак [Прицак 1993, 37–47].

Слід відзначити, що в сучасній болгарській історіографії значного поширення набула ідея про сармато-аланське, а не тюркське походження протоболгар. Проте і серед цих праць є досить цікаві та аргументовані розробки. У зв’язку з цим доцільно згадати дослідження болгарського дослідника Р. Рашева, за яким населення болгарського племінного союзу від самого початку було поліетнічним. На його думку, верхівку протоболгарського суспільства становили тюркомовні гуно-булгари, а решта населення складалася з нащадків сармато-аланів та інших племен. Як доказ цієї гіпотези дослідник навів не тільки уривчасті свідчення письмових джерел, але й детальний аналіз археологічного матеріалу [Рашев 1993, 23–34], що потребує особливої уваги. Проте прибічники сармато-аланського походження протоболгар були і серед дослідників Східної Європи, насамперед серед археологів.

Так, археологи й історики, виходячи з даних письмових джерел, локалізували територію проживання утигурів у степах Східного Приазов’я, а кутригурів – у степах між Доном та Дніпром. Дані археологічних розкопок свідчать, що в VI–VII ст. на Північно-Західному Кавказі функціонували могильники, для яких були притаманні наступні риси, які відокремлюють їх особливо із некрополів місцевого кавказького походження: ґрунтові ями із заплічками; у ряді випадків наявність дерев’яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; наявність інвентарю, представленого зброєю, прикрасами, кінським спорядженням; у деяких випадках штучна деформація черепа тощо. До числа цих некрополів варто віднести Борисківський могильник, могильники біля станиць Пашковська та Новолабинська тощо. У дослідників існують підстави пов’язувати їх з утигурами [Саханев 1914; Ковалевская 1981а, 51; 1981б; 1995; Геннинг, Халиков 1964, 122–123; Димитров

1987, 86; Нечаева 1961, 157–158; Рашев 2000, 52–57]. Великий інтерес становлять також пам'ятки так званого “сивашівського” типу, більшість з яких були розташовані в степовому Подніпров'ї. Насамперед, серед них були впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині, а поряд знаходився інвентар та кінські кістки. До їхнього числа варто віднести поховання з Ковалівки, Яблуні, Нової Одеси, Костогризово тощо. Крім того, були досліджені ґрунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто із підбоями та заплічками, з перекриттями із дерева та досить часто з інвентарем. Такі поховання були виявлені біля Сивашівки, Чорноморського, Сиваського, тощо. Деякі дослідники цих пам'яток схильні пов'язувати їх із перебуванням протоболгар [Рашев 2000, 16–37; Приходнюк 2001, 39–41]. Є сенс вважати цю групу пам'яток наслідком перебування кутригурів та інших протоболгарських племен. Що стосується багатих комплексів перещепинського типу, то походження цих пам'яток ще й досі залишається дискусійним питанням.

Проте найбільш дослідженими в археологічному відношенні виявилися пам'ятки не VI – першої половини VII ст., а більш пізніх хозарських часів. У VII–X ст. на півдні Східної Європи існувало державне утворення – Хозарський каганат. Завдяки багаторічним дослідженням стало відомо, що у степах Подоння та Приазов'я за цих часів стали поширеними пам'ятники салтівського типу, основною рисою яких було переважання ямних поховань. Їх виділили в окремих степовий (праболгарський) варіант салтівської культури [Плетнева 1967]. Особливості поховальних традицій дозволили визначити у ньому п'ять різновидів [Плетнева 1984, 11–12]. Класичним пам'ятником даного типу є досліджений В.О. Городцовим у середній течії Сіверського Дінця ґрунтовий могильник поблизу х. Зливки [Городцов 1905, 174–225]. Дослідники вважають, що носіями степового варіанта могли бути саме булгари, тому що аналогічні салтівським ґрунтови поховання виявлено на Дунаї та Середній Волзі, там, де писемні джерела знають саме болгар. Для цього типу поховань були

властиві загальні риси: досить часто поховання здійснювались у ґрунтових ямах із заплічками; іноді в могильних ямах спостерігалися підбої; тіла небіжчиків, що порізно лежали у витягнутому положенні на спині; наявність інвентаря тощо [Мерперт 1957, 33–35; Ляпушкин 1958, 146–147; Рашев 1993, 250]. Особливістю поховань зливкінського типу була поширеність там особливих краніологічних брахікранних серій, походження яких Г.Ф. Дебец та В.В. Гінзбург пов'язали з серіями сарматських часів, насамперед з Нижньої Волги [Дебец 1948, 254–256; Гинзбург 1963, 262–263].

Знаходить аналогії з сарматськими часами і поховальний обряд племен, які входили до складу протоболгарських конфедерацій. З огляду на це, І.І. Ляпушкін висловив припущення, згідно з яким до складу протоболгарських об'єднань мали увійти нащадки сарматів, частина з яких могла бути асимільована тюрками, а решта продовжували залишатися сарматами [Ляпушкин 1958, 147]. Ця теза про можливу участь сарматів у етногенезі протоболгар знайшла подальшу підтримку в дослідженнях М.І. Артамонова, С.А. Плетневої та інших дослідників [Артамонов 1962; Плетнева 1982, 24].

Проте деякі археологи навіть відводили сарматам провідну роль у формуванні об'єднань протоболгар. Так, кілька десятиріч тому О.П. Смирнов звернув увагу на те, що традиція ховати померлих у ґрунтових ямах із заплічками набула поширення серед носіїв сарматської культури. А саме це, а також дані середньовічних джерел про перебування болгар у Східній Європі в догунські часи, дозволили йому вважати протоболгар одним із сарматських племен [Смирнов 1957, 8–10]. Тези про “аланське” походження болгарських племен дотримувалася Л.М. Рутківська, яка вважала, що могильні ями з заплічками з'явилися у Приазов'ї в могильниках Європейського та Азійського Боспору вже в I ст. н. е. Це, на її думку, стало наслідком переселення із Приаралля на захід аланських племен, серед яких були булгари з цим характерним поховальним обрядом, унаслідок посилення експансії гунських племен на території Казахстану та Середньої Азії [Рутківська 1972, 44–52]. Крім того, Р. Рашев,

крім характерних рис (поховання в ямах із заплічками, зливкінський антропологічний тип тощо) виявив на могильниках протоболгарського часу на Нижньому Дунаї також звичай штучної деформації черепа, що, на його думку, було притаманне не тюркам, а стародавньому населенню степів Східної Європи – скіфам та сарматам. Ці та інші подібності дали підстави дослідникові прийняти гіпотезу про сарматське походження більшості протоболгар [Рашев 1993, 250]. Проте гіпотеза про сармато-аланське коріння більшої частини протоболгар не набула поширення серед сучасних дослідників і тому потребує додаткової аргументації.

У контексті протоболгаро-аланських відносин особливий інтерес становить походження поселень гончарів біля балки Канцерки у степовому Подніпров'ї, на правому березі Дніпра. У результаті археологічних досліджень, які проводили В.О. Грінченко та А.Т. Сміленко, вдалося дослідити два поселення, на території яких були зафіксовані гончарні горни, котрі знаходять аналоги на Сіверському Дінці та на Нижньому Дону. Проте особливий інтерес становить канцерська кераміка, що набула поширення не тільки на правобережжі Запорізької та Дніпропетровської областей, але й зустрічається на лівому березі Дніпра, біля Вознесенського комплексу, а також на інших сусідніх територіях. Найбільш поширеними з цього висоякісного посуду були великі сірі глиняні глеки з трьома ручками. Житла у вигляді напівземлянок та деякі типи кераміки на канцерському поселенні мають аналоги з традиціями пеньківської культури. Проте на канцерських поселеннях так і не було виявлено могильника. Але в одній із майстерень були знайдені фрагменти черепа зі слідами штучної деформації, що традиційно практикувалася серед сармато-аланських племен [Грінченко 1929; 1930; Сміленко 1975, 154–159]. Пошуки аналогів канцерської кераміки дозволили Т.М. Мінаєвій вважати, що такий тип посуду виник на Північному Кавказі в III–IV ст. та існував там до кінця I тис. до н. е. [Мінаєва 1961]. Таким чином, на підставі цих даних, а також петрографічного аналізу канцерської кераміки, А.Т. Сміленко зробила висновок, згідно з яким на канцерських поселеннях могли проживати

північнокавказькі алани та місцеві жителі – носії пеньківської культури [Сміленко 1975, 157]. Проте В.А. Грінченко пов'язував населення Канцерки з салтівською та північнокавказькою спільнотою [Грінченко 1950, 62], М.І. Артамонов – з аланами або представниками інших степових племен [Артамонов 1970], Т.М. Мінаєва – з аланами Північного Кавказу [Мінаєва 1961, 17], П.М. Третяков – зі степовим населенням [Третяков 1971].

Дискусійним залишається питання що до часу існування канцерських поселень і відповідно до того обставин виникнення та зникнення цих поселень гончарів. А.Т. Сміленко, враховуючи обставини поширення кераміки канцерського типу біля Вознесенського комплексу, висловила припущення, що обидві пам'ятки існували одночасно протягом VII ст., а виникнути могли в першій половині VII ст. або навіть на рубежі VI–VII ст. і припинили своє існування внаслідок нападу хозарів, тобто наприкінці VII ст. [Сміленко 1975, 155]. О.М. Приходнюк вважав, що канцерські поселення існували в VI–VII ст. [Приходнюк 2001, 41–42]. О.В. Комар відніс існування канцерських поселень до кінця VII – першої половини VIII ст. і пов'язав їх виникнення з експансією хозар у регіоні [Комар 2002, 14–15]. Проте в даній ситуації незрозумілою залишається причина зникнення цих поселень, бо в першій половині VIII ст. жодної реальної загрози для їхнього існування не існувало. З огляду на це, інтерес становить припущення Т.М. Мінаєвої про існування канцерських поселень наприкінці VII – на початку IX ст. [Мінаєва 1961], хоча незрозумілими є причини їхнього зникнення у такий пізній період. Проте за спостереженнями А.Т. Сміленко, аналоги канцерській кераміці знаходять у посуді з Північного Кавказу, який В.О. Кузнецов датує V–VI ст. [Кузнецов 1962, 108–114, рис. 3, 36]. З огляду на це, можна погодитись із датуванням А.Т. Сміленко та пов'язати виникнення поселень аланських гончарів із діяльністю хана Кубрата, який міг сприяти переселенню своїх союзників – північнокавказьких аланів на прикордонні західні рубежі Великої Болгарії, якщо підтримати позицію щодо “широкого” варіанту локалізації Великої Болгарії, обґрунтовану у дисертації

О.О. Тортіки [Тортіка 1999]. Така міграція мала бути корисною як для аланів, так і для болгар, бо Нижнє Подніпров'я було тим районом, де проходили важливі торговельні шляхи, й існування там ремісничих поселень могло сприяти зміцненню економічного розквіту Великої Болгарії. Ймовірно, що припинити своє існування канцерські поселення могли, насамперед, унаслідок тиску хозарів у другій половині VII ст., бо придніпровські алани мали бути союзниками приазовських болгар.

Необхідно зважити на те, що близькі союзницькі стосунки між утигурами та західною гілкою північнокавказьких аланів могли встановитися в другій половині VI ст. під час спільної боротьби утигурів та аланів проти тюркютів. У зв'язку з цим достатньо пригадати повідомлення Менандра про те, що алани та утигури намагалися протистояти тюркютам, але були ними підкорені [Менандр 1860, 420]. З огляду на це, можна пояснити, чому в написаній у XIII ст. "Хроніці" Шимона Кезаї наводиться генеалогічна легенда, в якій згадується аланський князь Дуло [Nady 1927, 164], та чому серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище *Дулатæ* [Абаев 1963, 521].

Як свідчить "Іменник болгарських ханів", представники правлячої династії протоболгар походили саме з роду *Дуло* ще до переселення племені Аспаруха до Дунаю [Куник 1879, 128–129]. З огляду на це, можна припустити, що вже за часів правління Кубрата (Курта) могли існувати матрімональні зв'язки між протоболгарським родом Дуло і правлячим родом західного угруповання північнокавказьких аланів. Практика встановлення таких шлюбів зафіксована у багатьох тюркомовних етносах, наприклад, серед хозарів. Унаслідок цього утворився клан, ендогамне об'єднання родів знатного походження, і назва роду *Дуло* стала назвою клану та згодом набула поширення серед аланів як назва шляхетного аланського роду. Якщо це так, то зрозуміло, чому син Кубрата Аспарух мав іранське ім'я [Куник 1879, 139; Трубочев 1967, 36–37; Добродомов 1989, 20] – його мати могла бути аланкою за походженням, і тому вона або її родичі могли дати це ім'я одному зі спадкоємців ханського престолу.

З іншого боку, важко пояснити, чому серед протоболгар набув поширення так званий "зливкінський" антропологічний тип та поховання у підбоях і в ямах із заплічками, що стали поширеними у попередню сарматську епоху. Проте необхідно внести певну коректуру щодо походження "зливкінського" антропологічного типу. В науці з легкої руки Г.Ф. Дебеца була поширена гіпотеза, згідно з якою черепи носіїв зливкінського типу знаходять аналогії серед брахікранних краніологічних серій сарматської епохи Нижнього Поволжя III ст. до н. е. – III ст. н. е. [Дебєц 1948, 256]. Проте проведені останнім часом С.Г. Єфімовою та Т.С. Кондукторовою дослідження свідчать про те, що антропологічний тип ранньосередньовічного населення Східної Європи, який традиційно пов'язується з протоболгарами та їхніми нащадками, не відзначався однорідністю. Насамперед, була виявлена антропологічна близькість матеріалів "ранньоболгарських" могильників на Волзі та серій саргатської культури Західного Сибіру (IV ст. до н. е. – II ст. н. е.). Результати канонічного аналізу також підтверджують значну подібність морфологічного типу, який пов'язують з болгарами Східної Європи, і населення південного сходу Західного Сибіру, Казахстану та Алтаю в добу заліза. Крім того, дослідниками було відзначено, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії та більш пізнього Кам'янського могильника в Подніпров'ї, що співвідносяться з нащадками протоболгар, мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжя та Казахстану [Єфімова, Кондукторова 1995, 562–583]. Отже, дані антропології дозволяють говорити про те, що в етногенезі протоболгар узяли участь щонайменше представники двох спільностей.

Дані археології також не виключають можливостей участі нащадків сарматів Нижньої Волги та інших регіонів Східної Європи в етногенезі протоболгар. Насамперед, особливий інтерес становить Нижнє Поволжя. За спостереженнями М.Г. Мошкової, в II ст. у степах Східної Європи сформувалася так звана "пізньосарматська" культура, яка змінила середньосарматську. Найбільш дослідженими виявилися поховання цієї культури, для більшості з яких

були притаманні такі риси: поховання у більшості випадків були здійснені під курганними насипами; на сході у Заволжі та Приураллі переважали основні поховання (95%), у межиріччі Волги – Дону їх було 50%, а в Північному Причорномор'ї переважали впускні поховання у курганних насипах; у межиріччі Дністра – Дунаю були відомі і ґрунтові могильники; поховальні споруди мали вигляд довгих прямокутних ґрунтових ям, квадратних могил, ям із заплічками, підбийних могил, катакомб тощо. На сході в межах поширення культури переважали підбийні могили, а в західних регіонах – ямні; у багатьох випадках практикувалися дерев'яні перекриття; орієнтація поховальних споруд і відповідно до того небіжчиків була здійснена переважно в напрямі Північ – Південь; небіжчики здебільшого знаходились у витягнутому положенні на спині, іноді зі схрещеними ногами, іноді – у скорченому положенні на боці або на спині. З II ст. н. е. в східних регіонах у похованнях набула поширення штучна деформація черепів. На думку М.Г. Мошкової, у Північному Причорномор'ї в III ст. н. е. внаслідок готських походів пам'ятки цього типу майже зникли, а в більш східних регіонах після експансії гунів IV ст. носії цієї культури були поступово асимільовані тюрками [Мошкова 1989, 191–202]. Проте існують певні заперечення щодо цього.

У зв'язку з цим слід нагадати спостереження В.В. Седова, згідно з якими у Північному Причорномор'ї черняхівська культура “формувався в основному на скіфо-сарматській території” і не супроводжувалася витісненням або знищенням “місцевого іраномовного населення” [Седов 1979, 78]. На думку В.В. Седова, про це може свідчити спадкоємність відзначених рис у попередніх традиціях місцевого населення пізньосарматської доби [Седов 1976, 94–95]. Дані антропологів також свідчать про те, що частина осілого черняхівського населення степу та навіть лісостепу була автохтонною [Дебец 1948, 164–167; Кондукторова 1958, 69–79; Великанова 1961, 26–52].

Пам'ятки так званого “сивашівського” типу VI–VII ст., розташовані в степовому Подніпров'ї, у багатьох випадках також наслідують особливості цих поховальних

традицій більш раннього населення: впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині, поряд з якими знаходився інвентар та кінські кістяки; ґрунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто із підбоями та заплічками, з перекриттям із дерева та досить часто з інвентарем [Рашев 2000, 16–37; Приходнюк 2001, 39–41]. Тобто є сенс вважати, що кочівники-кутригури могли включити до складу свого об'єднання аборигенів степу, які були генетично пов'язані зі скіфо-сарматами попередніх часів.

Не менший інтерес становить ситуація в степах Передкавказзя в передгунський та післягунський періоди, тобто там, де в VI–VII ст. проживали племена утигурів. За даними М.П. Абрамової, до III ст. на цій території переважали підкурганні поховання в катакомбах, потім був зафіксований відтік цього кочового населення до степів Заволжя, що можна пояснити експансією готів у Північному Причорномор'ї. Під час гунської навали більшість курганних могильників із катакомбним обрядом поховання в степах Північного Кавказу припинили своє існування, що можна пов'язувати з діяльністю гунів, які могли включити місцеве населення до складу своєї конфедерації [Абрамова 1989, 268–281]. Тому великий інтерес може становити походження населення, яке в VI–VII ст. залишило на Північному Кавказі могильники, для яких були характерні: ґрунтові ями з заплічками; у ряді випадків наявність дерев'яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; штучна деформація черепа тощо [Саханев 1914; Ковалевская 1981а, 51; 1981б; 1995; Геннинг, Халиков 1964, 122–123; Дмитров 1987, 86; Нечаева 1961, 157–158; Рашев 2000, 52–57]. Тобто нові риси у поховальному обряді дають підстави вважати місцеве населення прийшлим, яке могло з'явитися тут унаслідок подій, пов'язаних із Великим переселенням народів.

У зв'язку з цим великий інтерес можуть становити степи сусіднього Нижнього Поволжя. Археологічні розкопки свідчать, що за часів раннього середньовіччя населення східноєвропейських степів було строкатим. На Нижній Волзі у V–VIII ст.

продовжували ховати померлих у курганах, де переважали впускні поховання у вигляді глибоких та вузьких ям з підбоями вздовж північно-західної стінки. Цікаво, що інвентар цих поховань знаходить аналогії як серед пам'яток V–VIII ст., так і серед знахідок пізньосарматського часу, що датуються II–III ст. Такі поховання знаходять аналогії серед традицій останньої стадії сарматської культури. Особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов'язати ці пам'ятники з нащадками сармато-аланів [Максимов 1956, 65–85; Синицын 1960, 165–166; Васюткин 1992, 19–20]. Проте в цих могилах уже були виявлені кістки коня, що могло бути результатом впливу племен центральноазійського походження. На думку Є.К. Максимова, такі поховання можуть свідчити на користь того, що після гунської навали частина сармато-аланських племен залишилася на колишніх місцях свого проживання у степах Східної Європи [Максимов 1956, 84].

Можливо, що до цього типу пам'яток можна віднести і деякі комплекси на Середній Волзі та в Башкирії. Так, на території Пензенської обл. у курганному насипу доби бронзи біля с. Садовки було досліджено впускне поховання у ямі, для якого були характерні такі риси: небіжчик знаходився у витягнутому положенні головою на північний схід. Особливий інтерес становить поховальний інвентар (поясний набір, наконечник паска тощо), що, на думку М.Р. Полесских, знаходить аналогії зі знахідками північнокавказьких та Верхньосалтівського катакомбних могильників VIII ст. [Полесских 1956, 70–71]. Однак сама конструкція поховальної споруди не може вказувати на прямий генетичний зв'язок з аланами Північного Кавказу.

Крім цього, найбільший інтерес становить походження ранньосередньовічного могильника у степовій частині Башкирії біля м. Стерлітамак, де були відсутні курганні насипи, а поховання розташовані далеко один від одного, іноді на відстані 100–200 м. Поховання були там як одиночні, так і групові, здійснювались у ямах глибиною 0,5–1,5 м у вигляді неправильного прямокутника з округлими кутами. Небіжчики лежали у витягнутому

положенні головою на захід або на південний захід. Деформовані черепи не були виявлені. У могильних ямах був знайдений супроводжуючий інвентар (зброя, кінське спорядження, прикраси), що знаходить аналогії серед виробів у ранньосередньовічних катакомбах Північного Кавказу. Проте виявлений там глиняний посуд подібний до виробів, знайдених на території Башкирії в курганах V–VIII ст. Хоча нумізматичний матеріал дозволив датувати Стерлітамакський могильник VIII–X ст. [Ищеригов 1952; Ахмеров 1955]. Антропологічні дослідження черепів з могильника, проведені Т.А. Трофімовою, виявили тут наявність як доліхокранного, так мезо-брахікранного типів, з яких перший знаходить аналогії серед ранньосередньовічних серій катакомбних могильників Північного Кавказу та Верхнього Салтова, а другий – серед серій населення Приуралля попередньої скіфо-сарматської епохи [Трофимова 1952, 56–65]. З огляду на ці особливості, деякі дослідники пов'язували існування Стерлітамакського могильника з перебуванням аланів, походження яких залишається предметом дискусій [Ищеригов 1952, 85; Ахмеров 1955, 164; Трофимова 1952, 65]. Проте Р.Б. Ахмеров схилився до тієї думки, що населення, яке залишило цей могильник, могло мати не північнокавказьке походження [Ахмеров 1955, 164].

Отже, проведений картографічний аналіз дозволив виявити одну суттєву закономірність: поховання V–VIII ст., які дослідники пов'язують із нащадками сармато-аланів, були виявлені в степах Поволжя та Приуралля на північ від тих територій, які прилягали до дельти Волги. Тому можна припустити, що в період Великого переселення народів, пов'язаного з міграціями гунів та інших племен зі сходу на захід, у IV–V ст. значна частина пізніх сарматських племен у районі дельти Волги була зсунута прибульцями зі своїх територій і опинилася на інших землях. Найближчою територією були степи Передкавказзя. Очевидно, цим можна і пояснити, чому під час гунської навали зникла більшість підкурганних катакомбних могильників у степах Північного Кавказу [Абрамова 1989, 268–281], а на їхньому місці в VI–VII ст. виникли могильники,

що у багатьох випадках наслідували традиції поховань кочівників Нижнього Поволжя та Заволжя пізнього етапу попередньої сарматської епохи [Саханев 1914; Ковалевская 1981a, 51; 1981b; 1995; Геннинг, Халиков 1964, 122–123; Димитров 1987, 86; Нечаева 1961, 157–158]. Димитров 1987, 84–85; Рашев 2000, 52–57]. У даному випадку можна вести розмову про залучення нащадків сарматів Нижньої Волги до процесу формування культурних особливостей протоболгар Східного Приазов'я. Проте наявність археологічних матеріалів VI–VII ст. із зазначеного регіону вельми обмежена, і тому запропонована гіпотеза потребує підтвердження з боку письмових джерел.

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С.Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгар треба виводити не з часів гунської навали, а з подій другої половини V ст., описаних Пріском Панійським [Кляшторный, Султанов 2000, 135–136]. Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від “Сарагурів”, “Урогів” (угурів. – О.Б.) та “Оногурів”, які просили імператора допомогти в боротьбі проти “Уннів Акатірів”, які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став тиск зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких, у свою чергу, напали народи, які жили біля берегів “океану” [Приск 1861, 87–88]. С.Г. Кляшторний це зсунення пояснює тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китаців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. Внаслідок цього західне угруповання огурів залишило свої землі у західній частині Центральної Азії і перейшло Волгу [Кляшторный, Султанов 2000, 136]. Пріск повідомляє, що вже в 466 р. сарагури разом з переможеними “Акатірами” здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії [Приск 1861, 93]. Представники цього ж масиву племен були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Рітора як *сірургур*, *аугар* та *аунгур* [Пигулевская 1941, 82–84]. Вважають, що

оногури під назвою *хайландур*, як жителі країни *Агуанрія*, були відомі у творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів [Егіше 1971, 31, 127; Гадло 1979, 55–56]. К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені *Огхондор*, що зустрічається у “Вірменській географії” (VII ст.), та назва *Вгндрур* у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви *Оногур* візантійських авторів [Патканов 1883, 24–25]. Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах, написаних після кінця X ст. у вигляді *В-н-н-т-р* в Пространній редакції “Листа Йосипа” [Кокковцов 1932, 92] та *В-н-н-д-р* в анонімному трактаті “Худуд ал-’Алам” [Minorsky 1937, 32], може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися творами ранньосередньовічних авторів.

З огляду на це, великий інтерес становить походження терміна *оногур*. С.Г. Кляшторний пропонує перекладати з тюркських мов терміни *он огур* як “десять [племен] огурів”. При цьому дослідник ставить знак рівності між терміном *огур* і етнічною назвою *огуз*, тобто вважає предків протоболгар огузами [Кляшторный, Султанов 2000, 137]. Проте вже давно доведено, що мова протоболгар була близькою до чуваської, а не до огузьких мов тюркської групи. Підставою для цього стало вивчення числівників у “Іменнику болгарських ханів”, фрагментарних написів грецькими літерами на Балканах тощо [Куник 1879, 118–161; Кулаковский 1996, 323–333; Ашмарин 1902; Pritsak 1981]. Тому найбільш обґрунтованим виглядає пояснення Р.А. Агеєвої та інших дослідників щодо походження назви *оногур*. На думку дослідника, болгаро-тюркський етнічний термін *onogur* складається з *on* – “десять” і *ogur* – “стріла” як назва племені. При цьому дослідник припускає, що слово *ogur*, або *oguz*, може виступати як етнонім і самостійно [Агеєва 1990, 65–66]. З огляду на це, є сенс пригадати, що у тюркютів також символом кожного племені була стріла, і тюркський ель традиційно складався з десяти племен, і тому вони називали себе “десятистрільний народ” [Кляшторный, Султанов 2000, 86–87]. Отже, назва *оногур* могла вже виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу.

З іншого боку, неможливо уявити, щоб усі десять кочових племен розмістилися у степах Передкавказзя.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька назв: *Сарагури*, *Уроги* (*Угури*) та *Оногури* [Пріск 1861, 87–88]. Якщо виходити з того, що оногурів налічувалося десять племен, а перейти Волгу мало би набагато більше угруповань, то звідси випливає, що всі вони не могли розміститися в степах Волго-Донського межиріччя. Даний факт означає, що це назви не окремих племінних об'єднань, а варіанти самоназв одного племінного угруповання, де *огур* та *оногур* могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви *сарагур*. С.Г. Кляшторний пропонує розглядати її як *сар огур* – “білі огури” [Кляшторний, Султанов 2000, 137]. У зв'язку з цим доречно пригадати спостереженнями О. Прицака, згідно з яким у давніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація [Pritsak 1981, 376–383]. Отже, сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. Якщо врахувати те, що конфедерація племен у кочівників традиційно поділялася на західне та східне угруповання – лівий та правий фланги, то кількість племен сарагурів мала би налічувати п'ять племен. Саме про таку кількість у складі Великої Болгарії згадує Феофан [Феофан 1890, 262]. Наявність вже чотирьох племен у Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує “Вірменська географія” [Патканов 1883, 29].

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V ст. оногури, зсунуті зі сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповання – *сарагури* – форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме під час цього руху оногури могли включити до складу своїх племен залишки сарматських племен, які мешкали в степах Заволжя та Нижнього Поволжя, та переселити їх до степів Північного Кавказу. Аналоги з етнічними процесами серед інших кочових племен можуть свідчити про те, що залишки сарматських племен на правах

родових об'єднань мали бути включені до складу п'яти західних оногурських племен, де як нащадки підкореного населення вони мали посідати нижчий, ніж огури, щабель у соціальній структурі племен, і тому мали би першими за певних умов переходити до осілості. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів у візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватися болгари як активні учасники подій. Тобто назва *болгари* стала еквівалентом назви “союз п'яти племен огурів”. Коли ж у другій половині VI ст. цей племінний союз розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма *болгари* почали вживати етнічні назви *утигури* та *кутригури*. Останні залишили степи Східного Приазов'я та, перейшовши Дон, оселилися у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, де могли включити до складу свого об'єднання осілих нащадків носіїв черняхівської культури, які повинні були б мати сармато-аланське походження. Саме цими факторами можна пояснити наявність у Східному та Північному Приазов'ї ґрунтових поховань у ямах із заплічками, деформованих черепів тощо, тобто тих рис, які були поширеними в попередню сарматську епоху.

З огляду на це, особливий інтерес становить походження назв протоболгарських племінних союзів – *утигури* та *кутригури*. В давньотюркській мові існував термін *ÛS*, що означав “три” [Древнетюркский словарь 1969, 621], з тим же значенням в уйгурській мові – *үч* [Русско-уйгурский 1956, 1283], в алтайській – *үч* [Куник 1879, 140], в азербайджанській – *үч* [Русско-азербайджанский 1959, 740]. Отже, в першій частині етноніма *утигур* слід бачити числівник *ут* у значенні “три”. Для порівняння можна навести давньотюркський числівник *утиыз* – “тридцять” [Радлов 1893, 1707]. Таким чином, назва племінного союзу *утигури* має означати “три огура”, або “три племені огурів”. Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені. Можна спробувати пояснити і походження назви *кутригури*. В давньотюркській мові існував термін *KÖTÜRİ*, що мав значення “позаду” або “в західному напрямку” [Древнетюркский словарь 1969, 621]. Отже, назва *кутригури*

могла означати “західні огури”, якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на захід. Менандр під 568 р. згадував кутригурів як союзників аварів у боротьбі проти Візантії і при цьому навіть указав їхню кількість – 10 тисяч, тобто йшлося про чоловіків-воїнів [Менандр 1860, 391–392]. Про булгар, підвладних аварам у Паннонії, згадував Фефілакт Симокатта під 595 р. [Феофілакт 1957, 156], а також автор “Хроніки Федегара” під 631–632 рр., де вождем булгар був названий Кувер [Ронин 1995, 371]. З огляду на це, можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою значна частина кутригурів була переселена до Панонії, де згодом вони були знову відомі як булгари [Комар 2001, 144–145]. Якщо виходити зі спостережень О.О. Тортіки про загальну кількість племені в 30–40 тис. чоловік [Тортіка 1999, 12] і враховувати кількість воїнів у кутригурів у 10 тисяч, яку нам подав Менандр [Менандр 1860, 391–392], то є підстави говорити про те, що, принаймні, одне плем’я кутригурів у другій половині VI ст. переселилося з аварями до Панонії. Цілком логічно виглядає припущення, що це було найбільш західне плем’я, яке мало проживати у степовому Подніпров’ї. А це не виключає можливості того, що з ними могли переселитися залишки колишніх носіїв черняхівської культури, тобто нащадки сармато-аланів, які вже давно не були кочівниками.

У 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати – Західний та Східний, почався процес консолідації протоболгарських племен, тобто виникли предумови для утворення Великої Болгарії (союзу п’яти племен) [Гумилев 1967, 160; Кляшторный, Султанов 2000, 90]. Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий чинник – наявність харизматичного роду або клану. Таку харизму у той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. “Іменник болгарських ханів” подає перелік 13 імен ханів, більшість із яких походили з роду Дуло і при цьому на першому місці поданий Авітохол, в особі якого багато дослідників бачать легендарного

вождя гунів Аттилу [Куник 1879, 128–129; Кулаковский 1913, 376]. Як справедливо зазначив О.В. Гадло, перша частина “Іменника” є історична “тільки з імені третьої особи Гостуна”, а решта являє “фольклорну традицію” [Гадло 1979, 114]. Проте ніхто не буде заперечувати історичність існування другого хана, якого звали Ірнік. Йордан повідомляє, що невдовзі після смерті Аттили його молодший син Ернак “вместе с остальными избрал отдаленные места Малой Скифии” [Йордан 1960, 120]. Цілком можливо, що наприкінці V ст. нащадки славетного вождя зайняли колишні землі розбитих оногурами-хайландурами гунів-акацирів у Східному Передкавказзі. Єгіше повідомляє, що вже в середині V ст. на чолі хайландурів був “царський рід” [Егіше 1971, 127]. Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем’я, до складу якого, крім гунів, на правах родів могли входити залишки сарматів та оногурські роди, які не увійшли до складу об’єднання сарагурів, яких могли іноді називати булгарами, а нове плем’я могло зберегти стару назву – **оногури**.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов’ї з протоболгарських племен могло залишатися вже чотири – три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на захід у середовище чотирьох огурських племен, представників племені хайландурів, яке очолив харизматичний рід Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об’єднати племена булгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у “Вірменській географії” отримало назву **Огхондор-Блкар-прибульці** [Патканов 1883, 28]. До складу конфедерації увійшло знову п’ять племен, і тому в першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва **болгари**.

Процеси, що відбувалися в межах “Великої Болгарії”, мали привести до уніфікації матеріальної культури родів, частина з яких були уламками сарматських племен. При цьому могли встановитися міцні шлюбні стосунки між родами тюрксько-огурського, гунського та сарматського походження, чим і пояснюються особливі риси так званого “зливкінського”

антропологічного типу. Феофан свідчить, що засновник Великої Болгарії Кубрат поставив на чолі п'яти племен п'ять своїх синів [Феофан 1890, 262]. Аналогічну ситуацію, відповідно до якої територіально-племінні підрозділи конфедерації племен очолюють представники правлячої династії, ми можемо спостерігати і на прикладі Великого Тюркського каганату та інших державних утворень кочівників [Гумилев 1967, 63]. Таким чином, правляча династія з роду Дуло намагалась утримувати свої панівні позиції над підлеглими племенами та родами.

З іншого боку, треба враховувати, що сусідами Великої Болгарії на Північному Кавказі було західне угруповування аланів, яких називали *аси* [Патканов 1883, 30; Minorsky 1937, 445; Миллер 1887, 107; Ванеев 1959, 12; Кузнецов 1962, 123–131]. Сумісна боротьба утигурів та аланів-асів проти тюркютів, а потім входження їх до складу Першого Тюркського каганату і територіальна близькість повинні були сприяти встановленню союзу між двома етнічними групами, а потім подальшій культурній консолідації. Наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, “Вірменська географія” зафіксує чотири племені (*куні-булгар*, *дучі-*

булгар, *огхондор-балкар-прибульці*, *чдаг-болкари*), які мешкали на північ від Кубані та отримали свої найменування за назвами річок [Патканов 1883, 29]. Ці племена до початку VIII ст. продовжували проживати на Північному Кавказі, аж доки частина з них разом з аланами не мігрувала до степу та лісостепу Східної Європи та до Середньої Волги, де настав новий етап у розвитку контактів між аланами та булгарським племенами. Одночасно на цих територіях виникла салтівська археологічна культура, творцями якої стали племена булгарів та аланів.

Таким чином, у VI–VII ст. у степах Приазов'я намітився ірано-тюркський симбіоз, з одного боку, в межах етнополітичних об'єднань протоболгар, а з іншого – між протоболгарами і західною частиною північнокавказьких аланів. У першому випадку учасниками цього процесу були спадкоємці тюркомовних гунів та оногурів і нащадки іраномовних сарматів, у другому – етнічно строкаті племена протоболгар і алани-аси. Саме це у подальшому обумовило феномен існування салтівської культури, що обійняла значні простори Східної Європи та Північного Кавказу, де в хозарські часи були розселені племена аланів та болгар.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. К алано-венгерским связям // *Europa et Hungaria* (Congresus et ethnographicus). Budapest, 1965.
- Абрамова М.П. Центральный Кавказ в сарматскую эпоху // *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва, 1989
- Агафий. *О царствовании Юстиниана*. Москва, 1953.
- Агеева Р.А. *Страны и народы: происхождение названий*. Москва, 1990.
- Андреев Н.А. Иранско-чувашские этнокультурные и языковые параллели // *Труды НИИ при Совмине Чувашской АССР*. Вып. 59. Чебоксары, 1975.
- Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
- Артамонов М.И. Славяне и болгары в Поднепровье // *Материалы Берлинского конгресса*. Т. I. Москва, 1970.
- Ахмеров Р.Б. Могильник близ г. Стерлитамака // *Советская археология*. Т. XXII. Москва, 1955.
- Ашмарин Н.И. *Болгары и чуваша*. Казань, 1902.
- Ванеев З.Н. *Средневековая Алания*. Сталинири, 1959.
- Васюткин С.М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // *Вопросы этнической истории Волго-Донья* (Материалы научной конференции). Пенза, 1992.
- Гадло А.В. *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* Ленинград, 1979.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. *Ранние болгары на Волге*. Москва, 1964.

Гинзбург В.В. Антропологический состав населения Саркела – Белой Вежи и его происхождение // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 109. Москва, 1963.

Грінченко В.А. с. Привільне, лівий берег Дніпра. Кринична Балка с. Перун: Щоденник археологічних дослідів в 1929 р. // **Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України,** ф. 18, д. 54.

Грінченко В.А. Звіт за археологічні досліді на Подніпров'ї в 1930 р. // **Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України,** ф. 18, д. 110.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. в с. Вознесенка на Запоріжжі // **Археологія.** Т. III. Київ, 1950.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // **Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.** Т. I. Москва, 1905.

Гумильов Л.Н. **Древние тюрки.** Москва, 1967.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // **Труды Института этнографии АН СССР** (Новая серия). Т. IV. Москва, 1948.

Димитров Д.И. **Прабългарите по Северното и Западното Черноморие.** Варна, 1987.

Добрев П. Сказанието на Атиловите хуни. По следите на една научна сензация. София, 1997.

Добродомов И.Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя–этнос–история.** Москва, 1989.

Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Егшиз. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И.А. Орбели. Ереван, 1971.

Ефимова С.Г., Кондукторова Т.С. Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** Вып. IV. Симферополь, 1995.

Златарски В.Н. **История на българската държава през средните векове.** Т. I. Ч. 1. (Второ фототип. изд.). София, 1994.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е.Ч. Скржинской. Москва, 1960.

Ищеригов П.А. Аланский могильник близ г. Стерлитамака // **Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.** Т. XLVII. Москва, 1952.

Каховский В.Ф. **Происхождение чувашского народа.** Чебоксары, 1965.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. **Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье.** Санкт-Петербург, 2000.

Ковалевская В.Б. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе // **Плиска–Преслав. Прабългарската култура** (Материали от българо–съветската среща, Шумен, 1976). Т. II. София, 1981а.

Ковалевская В.Б. Северокавказские древности // **Степи Евразии в эпоху средневековья.** Москва, 1981б.

Ковалевская В.Б. Хронология древностей северокавказских алан // **Аланы: история и культура.** Владикавказ, 1995.

Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.

Комар О.В. “Кубрат” і “Велика Булгарія”: проблеми джерелознавчого аналізу // **Сходознавство.** Київ, 2001, № 15.

Комар О.В. **Населення степів Північного Причорномор'я VI – початку VIII ст.** Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002.

Кузнецов В.А. Аланские племена Северного Кавказа // **Материалы и исследования по археологии СССР.** №106. Москва, 1962.

Кулаковский Ю.А. **История Византии. 602–717 годы.** Санкт-Петербург, 1996.

Куник А. О родстве Хагано–Болгар с Чувашиами по славяно–болгарскому Именнику // **Записки императорской Академии наук.** Т. XXXII. Кн. II. Санкт-Петербург, 1879.

Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 62. Москва, 1958.

Максимов Е.К. Позднейшие сармато–аланские погребения V–VIII вв. на территории

- Нижнего Поволжья // **Труды Саратовского областного музея краеведения** (Археологический сборник). Вып. 1. Саратов, 1956.
- Менандр*. Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
- Мерперт Н.Я.* **К вопросу о древнейших болгарских племенах**. Казань, 1957.
- Миллер В.Ф.* **Осетинские этюды**. Т. III. Москва, 1887.
- Мінасва Т.М.* Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // **Археологія**. Т. 13. Київ, 1961.
- Моисей Хоренский*. **История Армении** / Пер. с древнеарм. Н.О. Эмина. Москва, 1858.
- Мошкова М.Г.* Позднесарматская культура // **Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время**. Москва, 1989
- Нечаева Л.Г.* Об этнической принадлежности подбойных и катакомбных погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе // **Исследования по археологии СССР**. Сборник в честь М.И. Артамонова. Ленинград, 1961.
- Новосельцев А.П.* **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.
- Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // **Журнал министерства народного просвещения**, 1883, ч. ССXXVI.
- Пигулевская Н.Б.* **Сирийские источники по истории народов СССР**. Москва–Ленинград, 1941.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам // **Материалы и исследования по археологии СССР**. №142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А.* **Кочевники средневековья** (поиски исторических закономерностей). Москва, 1982.
- Плетнева С.А.* Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // **Плиска–Преслав. Прабългарската култура** (Материалы от българо-съветската среща, Шумен, 1976). Т. II. София, 1984.
- Полесских М.Р.* **В недрах времен**. Пенза, 1956.
- Прицак О.* А може, Булгаро-Татарський Оссіан? // **Східний світ**, 1993, № 2.
- Приск*. Сказания Приска Панийского / Пер. с греч. Г.С. Дестуниса // **Ученые записки второго отделения императорской Академии наук**. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1861.
- Приходнюк О.М.* **Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е)**. Київ–Чернівці, 2001.
- Прокопий из Кесарии*. **Война с готами** / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. Москва, 1959.
- Радлов В.В.* **Опыты словаря тюркских наречий**. Т. I. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1893
- Рашев Р.* К вопросу о происхождении праболгар // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Вып. III. Симферополь, 1993.
- Рашев Р.* **Прабългарите през V–VII век**. Велико Търново, 2000.
- Ронин В.К.* Так называемая Хроника Федегара // **Свод древнейших письменных известий о славянах**. Т. II. Москва, 1995.
- Русско-азербайджанский словарь**. Т. II. Баку, 1959.
- Русско-туркменский словарь**. Ашхабад, 1929.
- Русско-уйгурский словарь**. Москва, 1956.
- Рутківська Л.М.* До питання про найдавніші болгарські племена на території України // **Вісник АН УРСР**, 1972, № 10.
- Саханев В.Б.* Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // **Известия Археологической комиссии**. Т. 56. Москва, 1914.
- Синицын И.В.* Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 78. Москва, 1960.
- Седов В.В.* Ранний период славянского этногенеза // **Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев**. Москва, 1976.
- Седов В.В.* **Происхождение и ранняя история славян**. Москва, 1979.
- Сиротенко В.Т.* Основные теории происхождения древних болгар и письменные

источники IV–V вв. // **Ученые записки Пермского государственного университета.** Т. XX. Вып. 4. Пермь, 1961.

Сміленко А.Т. **Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї.** Київ, 1975.

Смирнов А.П. **Древняя история чувашского народа.** Чебоксары, 1948.

Смирнов А.П. **Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья.** Казань, 1957.

Тортіка О.О. **Історична геграфія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя.** Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999.

Третьяков П.Н. Что такое “пастырская культура” // **Советская археология,** 1971, № 4.

Трофимова Т.А. Антропологические материалы из аланского могильника возле Стерлитамака в Башкирии // **Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.** Вып. XVII. Москва, 1952.

Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений // **Этимология.** 1965. Москва, 1967.

Феофан. **Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта** / Пер. с греч. В.И. Оболенского и Ф.А. Терновского. Санкт-Петербург, 1890.

Феофилакт Симокатта. **История** / Пер. с греч. С.П. Кондратьева.. Москва, 1957.

Marquart J. **Osteuropäische und Ostasiatische.** Leipzig, 1903.

Minorsky V. **Hudud al-'Alam.** The regions of the world. London, 1937.

Nady B. A czodasrarvas modaja // **Ethnographia.** N 38. Budapest, 1927.

Pritsak O. **Die bulgarische Fürsteuliste und die Sprache fer Protobulgarian.** Wiesbaden, 1955.

Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // **Studia Turco-Hungarica.** T. V. Budapest, 1981.